

Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

UOT 82:316.3

HÜSEYN HƏŞİMLİ*

MƏMMƏDƏLİ SİDQİ VƏ “MƏKTƏB” JURNALI

“Məktəb” jurnalı Azərbaycan uşaq mətbuatının tarixində mühüm yer tutur. Bu mətbuat orqanı 1911/1920-ci illərdə Bakıda nəşr olunmuşdur. Jurnalın səhifələrində Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi Məmmədali Sidqinin də əsərləri dərc edilmişdir. Məqalə unudulmuş ədib Məmmədali Sidqinin (1888-1956) yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Məmmədali Sidqi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində diqqətəlayiq yer tutur. O, XX əsr Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatının və mətbuatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun əsərlərində humanizm, mənəvi kamillik amalı ifadə olunmuşdur. Məqalədə Məmmədali Sidqi Səfərovun 1914/1915-ci illərdə uşaqlar üçün yazıb “Məktəb” jurnalında dərc etdirdiyi pedaqoji hekayələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə araşdırmaya cəlb olunur. Yazıcının bu sahədəki səciyyəvi əsərləri təhlil edilir, onların ideya-bədii xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. M.Ə.Sidqinin bədii üslubu, uşaqlar üçün yazdığı nəsr əsərlərinin əsas məziyyətləri elmi-ədəbi baxımdan ümumiləşdirilir, müvafiq nəticələrə gəlinir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Naxçıvan ədəbi mühiti, uşaq ədəbiyyatı, nəsr, Məmmədali Sidqi, “Məktəb” jurnalı.

Naxçıvan ədəbi mühitinin XX əsrdə yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətlər sırasında Məmmədali Sidqi Səfərovun (1888-1956) adı önəmli yerlərdən birini tutur. Məşhur maarifçi Məhəmməd Tağı Sidqinin oğlu olan bu böyük ziyalının zəngin, çoxşaxəli yaradıcılığının bir istiqaməti də onun ədəbi əsərlərindən ibarətdir. Ədibin qələmindən çıxmış bədii nümunələr sırasında uşaqlar üçün yazılmış maarifçi-pedaqoji hekayələr də vardır. Müxtəlif vaxtlarda Naxçıvanda, Bakıda və Aşqabadda müəllimlik etmiş Məmmədali Sidqi pedaqoji mühitə, uşaq psixologiyasına yaxından bələd idi. Bu bələdlik sayəsində o, bir sıra diqqətəlayiq didaktik hekayələr yazaraq Bakıda uşaqlar üçün çıxan “Məktəb” jurnalında balaca oxuculara çatdırmışdır.

Ədəbiyyatşünas Nailə xanım Səmədova “Məmmədali Sidqinin şəxsi fondu” adlı dəyərli kitabında ədibin bəzi ədəbi əsərlərini oxuculara çatdırsa da, bizim haqqında söz açacağımız pedaqoji mündəricəli hekayələrindən ümumiyyətlə bəhs etməmişdir. Filoloq alim Əflatun Məmmədov isə “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” kitabında Məmmədali Sidqinin “Məktəb” jurnalında kiçik uşaq hekayələri ilə çıxış etdiyini ümumi şəkildə xatırlatsa da, təhlillər aparmamışdır [9, s. 25]. Beləliklə, ədibin uşaq ədəbiyyatı sahəsindəki səmərəli fəaliyyəti illər boyu araşdırılmamış qalmışdır. Yalnız bu sətirlərin müəllifi 2019-cu ildə “Naxçıvanlı yazıçılar və “Məktəb” jurnalı” monoqrafiyasında [2] M.Ə.Sidqinin 1914-1915-ci illərdə “Məktəb” jurnalında dərc olunmuş pedaqoji hekayələrini ilk dəfə tədqiqata cəlb etmişdir. Həmin kitabın “Əlavələr” bölməsində yazıcının pedaqoji hekayələri də ilk dəfə müasir oxuculara çatdırılmışdır.

“Məktəb” jurnalının 22 fevral 1914-cü il tarixli 4-cü sayında Məmmədali Sidqinin “Məktəbə gec gələn şagird” adlı pedaqoji hekayəsi dərc olunmuşdur. Əsər “Müəllim: M.Ə.Sidqi” imzasıyla verilib. [4, s. 52-53] Bu hekayəni qələmə almaqda müəllifin əsas məqsədi vaxtını düzgün bölə bilməyən, dərse səhlənkar yanaşan, həmişə məktəbə gecikən, elmə maraq göstərməyən bəzi uşaqların yanlış yolda olduğunu anlatmaq, onların islahına çalışmaq, balaca oxucuları

belələrinin təsirinə düşməməyə çağırmaq idi. Uşaq məişətinə və psixologiyasına yaxından bələd olan, bu yöndə müvafiq müşahidə və təhlillər aparan M.Ə.Sidqi nəzərə çatdırırdı ki, bəzi şagirdlərin dərslərini gecikməsinin səbəbi cürbəcür bəhanələrlə bağlı deyil, bilavasitə onların səhv vərdişlərindədir. Sonrakı təsvirlər dərslər yubanan səhlənkar, tənbel uşağın məktəbə gələndə qədər ki davranışlarını konkret detallar vasitəsi ilə nəzərə çatdırır: "Gecikən uşağı səhərlər anası nə qədər oyadarsa da, yerindən qalxmağa qeyrət etməz... Axırda labüdü qalıb, durar və yerinin içində oturur. Gözlərini ovuşdura-ovuşdura neçə dəfə əsnəyib, canını-başını uzun-uzun dırnaqları ilə qaşır və yavaş-yavaş paltarlarını geyməyə başlar. Gözləri şişmiş, həyəətə çıxıb, əl-üzünü alayarıncıq yuyar və otağa daxil olar..."

Müəllif təhsilə laqeyd yanaşan belə şagirdlərin məktəbə könülsüz getməsinə xarakterik detallarla canlandırır: "Əlinə keçən qarmaqarışlıq kitab və dəftərlərdən yığışdırıb, qələmsiz və mürəkkəbsiz, hirs ilə qapıları çırpıb çıxar. Küçəyə çıxıb, yolunu gələ-gələ hər yerdə bir az dayanıb, gələ-gedənə, ətrafına baxar". Belə tənbel şagird məktəbə ya ilk dərslərin sonunda, ya da ikinci dərslər başlananda çatır. Hekayənin sonunda yazıçı-pedaqoq uşaqları hər işə məsuliyyətlə yanaşmağa, hər dəqiqədən səmərəli istifadəyə səsləyir: "İndi məlumunuz olsun ki, bu tövr vaxt keçirən və dərslər itirən şagirdlər heç vaxt tərəqqi edə bilməzlər. Həmişə yoldaşlarından dalıya qalıb, bir sinifdən o biri sinifə keçə bilməzlər. İndi məktəb şagirdlərinə lazım gəlir ki, hər gün vaxtında məktəbə gəlib, hər günün və hər saatın dərslərini və vəzifələrini öz vaxtında yerinə yetirsinlər ki, bu cür məktəbə gec gələndə şagirdlər kimi, öz ata-analarının və müəllimlərinin nəzərlərində həqiqət olmasınlar".

Müəyyənləşdirdik ki, Məmmədəli Sidqi "Məktəbə gec gələndə şagird" hekayəsinə atası, məşhur maarifçi ədib Məhəmməd Tağı Sidqinin "Nümuneyi-əxlaq" dərslərindəki "Məktəbə gec gələndə uşaq" adlı altıncı imladan [11, s. 68] bir parçanı da daxil etmişdir.

"Məktəb" jurnalının 15 may 1914-cü il tarixli 11-ci sayında Məmmədəli Sidqinin "Bədnəfs uşaq" adlı başqa bir hekayəsi "Müəllim: M.Ə.Sidqi" imzasıyla verilib [5, s. 165-166]. Həmin hekayədə fikri, xəyalı ancaq yemək yanında olan bədnəfs uşağın portreti canlandırılmışdır. Müəllifin əsas məqsədi ziyanlı vərdişin utancverici mahiyyətini dərindən açıb əyani şəkildə şagirdlərə göstərmək və onları belə xasiyyətdən uzaqlaşmağa, düz yola qədəm qoymağa çağırmaqdır. Yazıçı bədnəfs uşağın bədii obrazını səciyyəvi detallar vasitəsi ilə məharətlə yarada bilmişdir. Bu maraqlı hekayənin əvvəlində oxuyuruq: "Bədnəfs uşaq həmişə yemək, içmək və yatmaq fikrində olar. Hətta gecələr yatanda da yeməli və içməli şeylərdən yuxuda görür. Səhərlər yerindən duranda gözlərini samavara tərəf açar. Çay içən vaxtda stəkanın böyüyünü axtarar".

Təsvirlərin davamından anlaşılır ki, belə acgöz şagirdlər normal qaydada səhər yeməyi yedikləri halda, məktəbə getmək üçün evdən çıxmazdan əvvəl yenə də ora-bura baş vurub nəyə bir yeməli şey axtarırlar. Məktəbdə isə gözü yoldaşlarının əlində olar. Dərslərdən evə dönərkən yolüstü bazardan, dükandan da nəyə alıb yemək istəyir. Onun səliqə-sahmanı da bilinməz, üstü-başı, hətta cibləri çirkli olar: "Bu tövr bədnəfs uşaqların ciblərini axtarsan, çörək xırdası, iydə qabığı, xurma dənəsi, konfet kağızı, kişmiş çöpü, alma küşşəyi və sair bu cür zir-zibillərdən tapılar. Bunlardan başqa, bu cür uşaqların əli-ayağı, üst-başı, ağız-burnu, uzun-uzun dırnaqları o qədər çirk və natəmiz olur ki, yanında əyləşən adamın nəfəsi darıxıb, əhvalı pərişan olur".

Belə uşaqların pis hərəkətləri sırasında yazıçı yol ilə gedəndə nəyə yeməyi, yaxud saqqız çeynəməyi də tənqid edir. Müəllif nəzərə çatdırırdı ki, bu bədnəfslik uşağı məktəbdə, ailədə, bütövlükdə cəmiyyətdə gülünc vəziyyətə saldığı kimi, onun sağlamlığı üçün də ziyanlı və təhlükəlidir. Ona görə də müəllif şagirdləri belə pis vərdişlərdən uzaq durmağa, digərlərini də çəkəndirməyə çağırır: "İndi ümidvaram ki, məktəb şagirdləri bədnəfs uşağın barəsində yaz-

dıqlarımı diqqətlə oxuyub, bu tövr alçaq siqlətdən kənar olmağa çalışacaqlar. Və qeyri yoldaşlarını da bu cür pis xasiyyətdən çəkəndirməyə səy edəcəklər. Çünki nəfsi bütünlük insanı atananın, müəllimlərin və sair adamların yanında əziz və hörmətli eylər. İnsanın nəfsinin salamat olmağı bədəninin salamatlığına baıdır, – demişlər”. Məmmədəli Sidqi bu əsəri yazarkən atası Məhəmməd Tağı Sidqinin “Nümuneyi-əxlaq” dərsliyindəki iyirmi beşinci imladan – “Bədnəfs uşaq” adlı mətnədən də [11, s. 86-87] istifadə etmişdir.

Məmmədəli Sidqinin “Məktəb” jurnalında növbəti hekayəsi 20 sentyabr 1914-cü il tarixli 13-cü nömrədə oxuculara çatdırılmışdır. “Çalışqan məktəb şagirdi dilindən” adlanan həmin bədii nümunə “Müəllim: Məmmədəli Sidqi” imzasıyla verilib. [6, s. 193-195] Bu əsərdə müəllif öz çalışqanlığı, məsuliyyəti, elmə böyük həvəsi ilə seçilən bir məktəblinin timsalında digər şagirdləri də fəallığa, nümunəvi olmağa ruhlandırmaq məqsədini izləmişdir. Təhkiyə də məhz həmin çalışqan şagirdin dilindən verilir. Əsərin əvvəlində şagird sevinc içərisində olduğunu bildirir, çünki yay tətili sona çatmış, yeni dərs ili başlanmışdır. Anlaşılr ki, çalışqan şagird digər uşaqları da təhsilə cəlb etməyə, onların da elm yolunu seçməsinə təşəbbüs göstərir. Həmin şagirdin saf, təmiz hissiyyəti, xeyirxah hərəkətləri də rəğbət oyadır. O, məktəbdə yenicə təhsilə başlayan balacalara öz yardımını əsirgəmir, onların qayğısına qalır. Belə məqamları diqqət mərkəzinə çəkməklə müəllif həm də uşaqlara xeyirxahlıq, biri-birinə qayğı göstərmək kimi müsbət keyfiyyətlər aşılamaq istəmişdir.

Təhkiyənin davamında şagirdin yay tətildən əvvəl imtahanları uğurla verib növbəti sinifə keçməsindən söz açılır. Sonra isə M.Ə.Sidqi hekayə qəhrəmanı olan çalışqan şagirdin dili ilə məktəblilərə təlqin edir ki, tətıl günləri yalnız istirahət, gülüb-oyunmaq, əylənmək üçün deyil. Bu müddətdə dəftər-kitabdan tamamilə uzaqlaşmaq düzgün sayılmaz. Vaxtdan səmərəli istifadə edib əvvəlki sinifdə keçilən mövzuları, öyrənilmiş bilikləri təkrarlamaqla yanaşı, həm də növbəti dərs ilinə hazırlaşmaq gərəkdir. Çalışqan şagirdin bu yöndəki fəaliyyəti digərlərinə nümunə kimi belə nəzərə çatdırılır: “Keçən sinifdə bir ildə oxuduğum dərslərimi bu il yay fəsli bir də başdan ayağa qədər təkrar etmişəm. Hətta builki sinifimizdə oxunan dərs kitablarından da atama aldırıb, bir qədər dərslərdən hazırlamışam. İndiyə kimi oxuduğumuz hamı türki və rusi şeirləri bir də bu yay fəsli əzbərləyib, hifz etmişəm. Bundan əlavə, imlalar yazıb, çoxlu məsələlər həll etmişəm. Müxtəsər, mükəmməl surətdə hazırlayıb, məktəbimizə gəlmişəm”. M.Ə.Sidqi hekayədə ideyanın daha qabarıq təqdimi üçün müqayisəli təsvirlərdən də istifadə etmişdir. Yazıçı fəal, çalışqan şagirdlərlə yanaşı, tənbel, dərslərini yaxşı oxumayan, imtahanlarda lazımi nəticə göstərmədiyinə görə təkrarən eyni sinifdə qalan məktəblilərin də varlığını yada salmış, onları ətalətdən uzaqlaşmağa səsləmişdir.

Ədibin “Dərsə həvəsi olmayan şagird” hekayəsi də bu qəbildəndir. Həmin əsər “Məktəb” jurnalının 21 oktyabr 1914-cü il tarixli 15-ci nömrəsində “Müəllim: Məmmədəli Sidqi” imzasıyla verilib [7, s. 227-229]. Bu hekayədə əsas tənqid hədəfi məktəbdə bilik qazanmaq əvəzinə, günlərini boş-boşuna keçirib dərslərin bitməsinə gözləyən bəzi məsuliyyətsiz şagirdlərdir. Yazıçı belə uşaqların səciyyəvi xüsusiyyətlərini belə ümumiləşdirmişdir: “Həvəssiz şagird məktəbə, dərsə o qədər meylsiz olur ki, bütün ili məktəbdə, hər gün klasda oturub, müəllim dediyi dərslərə qulaq asmaq əvəzində dərs ilinin tez qurtarmasını və yay fəsli tətilinə buraxılmaq üçün imtahanların tez yetişməsinə arzu edər”. Müxtəlif vaxtlarda cürbəcür bəhanələrlə məktəbdən yayınan, dərslərinə hazırlaşmayan belə şagirdlərin hətta imtahanlara da səhlənkar münasibət bəsləməsinə nəzərə çatdıran müəllif yazır: “Şübhəsizdir ki, bu cür şagird dərsə bir bu qədər şövqsüz olduğu üçün bir sinifdən o biri sinifə keçə bilməyib, mayın axırlarında pis nömrələr (*qiymətlər* – H.H.) alıb, yenə gələn il üçün həman sinifdə qonaq qalar. Bir sinifdən qeyri sinifə keçib, tərəqqi etmək

əsla şagirdin fikrinə gəlməz. Bu barədə əsla özünə zəhmət verib, bir kərə də olsun, fikirləşib utanmaz".

Hekayədə M.Ə.Sidqinin obrazlı ifadələri də maraq doğurur. Məsələn, o, məktəbə həvəs-siz gələn şagirdin tətillə buraxılmaq yaşantısını məhbəsdən azad olunan dustağa bənzədir: "Yay fəsli tətili üçün məktəbdən buraxıldıqda dustaqxanadan azad olan dustaqlar kimi, canı rahat olar. Guya məktəb bir zindan imiş?!" Ata-anasının və ya başqa böyüklərinin, qohumlarının təkidi ilə məktəbə gələn həvəssiz şagirdlər tədris ili boyunca dərslərə hazırlaşmadıqları kimi, yay tətili dövründə də kitab üzü açmazlar. Heç başqa sahədə də bir faydalı iş görməzlər. Növbəti dərs ili yaxınlaşdıqca belələrinin ovqatı təlx olar. Çünki yenidən məktəbə dönməyi onlar özləri üçün əzab sayırlar. M.Ə.Sidqi dərsə həvəsi olmayan şagirdin məktəbə hazırlaşmasını da səciyyəvi epizodlar və detallar əsasında canlandırır: "İstər-istəməz gəlib bildirdən qalmış, köhnə, cildi qopmuş, vərəqləri dağılıb, səhifələri biri-birinə qarışmış və mürəkkəb ilə ləkələnmiş kitablarını, əzilmiş, bükülmüş dəftərlərini, sınıq qələmini, mürəkkəbi qurumuş mürəkkəb şüşəsini evlərinin o tərəf-bu tərəfindən yarı-yarımçıq yığıb, yığışdırıb, bir dənə çirkli və cırıq dəsmala bağlayıb, kəsalət ilə məktəbə gəlməyə başlar". Əsər belə tamamlanır: "İmdi ümidvar oluram ki, məktəbə, dərsə meyli və həvəsi artıq olan şagirdlər və elmin qədr və qiymətini anlayıb bilən balaca balalar bu tövr çirkin və alçaq sifətli şagirdlərdən uzaq olub, heç vaxt özlərini onlara oxşatmağa razı olmayacaqlar. Yaşasın dərsə həvəs edən şagirdlər! Var olsun məktəbə meyli olan uşaqlar!".

Məmmədəli Sidqinin ədəbi portret yaratmaq qabiliyyəti "Məktəb" jurnalının 5 noyabr 1914-cü il tarixli 16-cı nömrəsində oxuculara çatdırılmış "Bu da bir pis şagird" hekayəsində də özünü qabarıq şəkildə göstərir [8, s. 244-246]. Əsərin əsas tənqid hədəfi bəzi intizamsız, ədəbsiz uşaqlardır. Müəllif əsas diqqəti belə şagirdlərin məktəbdən evə döndükdən sonrakı hərəkət və rəftarlarında yol verdikləri nöqsanlara yönəldir. Bu uşağın evdəki davranışı da ədəb-ərkindən kənardır. O anasını bezdirib axırda xərcləmək üçün istədiyi pulu ondan alaraq tələsik evdən getmək istəyir. Zavallı anası evə hər hansı bir şeyi almasını dedikdə isə dərhal və qəzəblə etiraz edir. Uşaq evdən çıxan kimi ürəyi istəyən meyvə, şirniyyat və s. alıb cibinə tökür, yeyə-yeyə yola düzəlir, özü kimi avara yoldaşları ilə veyllənib günü başa vurur. Yalnız axşamüstü yadına düşər ki, evə nəsə almaq lazımdır. O, evə gələrək anasından pul alıb bazara tərəf gedər. Bu vaxtadək harada olması barədə anasının sualını isə acıqla qarşılayar. Nəhayət, "dükanlar bağlanan vaxt bazara çatar. Tələsə-tələsə artıq pul verib, əksik şey alıb evlərinə yüngürməyə başlar". Belə uşaq dərs oxumaq barədə düşünmür, heç kitab üzü də açmır. Əsərinin sonunda müəllif mövqeyinin ümid, inam dolu ifadəsi əsas qayəni ümumiləşdirir: "İmdi ümidvar oluram ki, "Məktəb" məcmuəsini oxuyan məktəb şagirdlərimiz bu tövr uşaqların tutduğu işlərini və ədəbsiz hərəkətlərini görüb, həmişə onlardan uzaq olacaqlar. Ata-analarını və müəllimlərini həmişə özlərindən razı salmaq üçün gözəl xasiyyətlər əxz edib, özlərini o tövr pis və çirkin uşaqlara oxşatmayacaqlar. Sağ olsun gözəl xasiyyətli uşaqlar! Utansın pis xasiyyətli şagirdlər!" Tədqiqatçı Sevil Hüseynlinin "Dəbistan" və "Məktəb" jurnallarında xalq maarifi və təlim-tərbiyə məsələləri" adlı kitabçasında Məmmədəli Sidqinin bu hekayəsi "Pis şagird" adı ilə oxuculara çatdırılmış [1, s. 44-45], lakin əsərin bəzi cümlələri verilməmişdir.

Məmmədəli Sidqinin pedaqoji hekayələrindən biri də "Mütaliə sevən Əhməd" adlanır. "Məktəb" jurnalının 12 dekabr 1914-cü il tarixli 19-cu sayında işıq üzü görmüş bu əsərdə [9, s. 290-292] əsas obraz nümunəvi bir şagirdidir. Müəllif Əhməd adlı bu məktəblinin timsalında uşaqları mütaliə vərdislərinə yiyələndirmək kimi faydalı bir qayə izləmişdir. Yazıçı hekayə qəhrəmanını dərslərini yaxşı oxuyan, ədəb-ərkanlı, gözəl xasiyyətli, intizamlı, səliqəli bir şagird

kimi xarakterizə edir, onu balaca oxuculara nümunə göstərir: “Evlərinin bir küncündə özünə məxsus bir mizi var idi. Mizin üstündə nizam ilə Əhmədin dərs kitabları, mürəkkəbi, təmiz-təmiz qələmləri və sair kitab və təlim şeyləri düzülür olardı. Mizin qabağında divara yapışıqlı, gözəl xətt ilə təmiz yazılmış dərs cədvəli, onun yanında divar təqvimini və qeyri Əhmədin xoşu gəldiyi şəkillər asılardı”. Mütaliənin şagirdlərin dünyagörüşünün zənginləşməsində, xarakterinin sağlam əsaslar üzərində formalaşmasında mühüm rolunu dəyərləndirən müəllif təhkiyənin davamında nəzərə çatdırır ki, hekayə qəhrəmanı gündəlik dərslərini hazırlayandan sonra yaşına uyğun faydalı kitabları böyük maraqla oxuyur: “Kitab oxumağı o qədər dost tutardı ki, bir kitabı başlayanda onu qurtarmamış yarımçıq yerə qoymaq istəməzdi. Mütaliə etdikcə Əhməd daha artıq həvəslənərdi”.

“Mütaliə sevən Əhməd” əsərinin qəhrəmanı hətta valideynlərinin verdiyi xərcliyə qənaət edərək topladığı pullara kitab alır, məktəbli dostlarının da mütaliəsinə imkan daxilində köməklik göstərir. M.Ə.Sidqi Əhmədin timsalında balaca oxuculara kitabları səliqəli saxlamaq barədə də tövsiyələrini çatdırmışdır. Belə ki, Əhməd kitabları cildlədir və ayrıca bir dəftərdə sıra ilə onların qeydiyyatını aparır. Əhmədin mütaliəyə böyük marağını görən məktəb müəllimləri oxuması üçün ona yaşına uyğun digər kitablar da gətirirlər. Müəllif təhkiyənin davamında yazır: “Əhməd mütaliə etdiyi kitablarda rast gəldiyi çətin və mənasını bilmədiyi sözləri bir parça kağıza yazıb, müəllimlərindən və ya qeyri savadlı adamlardan soruşub, hər sözün mənasını öz bərabərində yazardı. Gəlib həman söz ilə olan mətləbi tapıb bir də oxuyardı”. Bu məktəbli oğlan mütaliəyə həm də yaradıcı münasibət bəsləyir, müəllimlərin verdiyi əlavə kitabları oxuduqdan sonra məzmununu nağıl edir, üstəlik oxuduğu hər kitabın müfəssəl məzmununu dəftərə yazır. Bu işə şagird təfəkkürünün inkişafı üçün çox mühüm məsələdir ki, M.Ə.Sidqi diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Sistemli çalışmasının, geniş mütaliəsinin nəticəsidir ki, Əhməd hətta kiçik həcmli hekayələr yazmağa da səy göstərir, qələmə aldıqlarını müəllimlərinə verib onlardan faydalı məsləhətlər alır: “Bundan əlavə, hər kitabı oxuyandan sonra oxuduğunu fikirdən keçirib, bir dəftərə müxtəsər də olsun, yazardı. Yəni o əhvalata bənzəyən bir hekayə özü öz yanından düzəldərdi. Bu yazılarını gətirib həmişə müəllimə verib, qələtlərinin düzəldilməsini xahiş edərdi. Müəllim də Əhmədin bu həvəsini görür və onun xahişini məmnuniyyətlə əmələ gətirərdi. Əhməd aparıb o yazdığına səhihini yenə başqa bir dəftərə yazardı”.

Hekayə məntiqi sonluqla tamamlanır. Məktəb illəri boyunca bütün fənləri, üstəlik əlavə mütaliə materiallarını dərindən oxuyub öyrənməsi, öz üzərində səylə çalışması sayəsində Əhməd “məlumatlı, aqıl və kamil bir insan olub, məktəbi bitirdi”. Oxucu bu qənaətə gəlir ki, Əhmədin sonrakı təhsili, fəaliyyəti də nümunəvi olacaq, o, vətənə, xalqa layiqli şəxsiyyət kimi böyüyəcək. Məmmədli Sidqi digər hekayələri kimi, “Mütaliə sevən Əhməd” əsərini də mövzunun mahiyyəti ilə bilavasitə bağlı olan müvafiq tövsiyələrlə yekunlaşdırır: “İndi ümidvar oluram ki, məktəb şagirdləri dərslərini hazırlayandan sonra dərs kitablarına kifayətlənməyib, gözəl və qiymətli vaxtlarını boş və bəkar keçirməyəcəklər. Başqa münasib kitablar oxumağa səy edəcəklər. Kitabxanalardan və müəllimlərindən cürbəcür kitablar alıb, oxumağa rəğbət göstərəcəklər. Axırda Əhməd kimi onlar da məlumatlı və sevimli şagirdlərdən olacaqlar. Yaşasın mütaliə sevən şagirdlər! Var olsun məlumatlı uşaqlar!”.

“Məktəb” jurnalının 1915-ci ilin 07 yanvarında çıxmış sayında “Müəllim: M.Ə.Sidqi” imzalı “Cümə günləri” hekayəsi də ədəbi-tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə diqqəti çəkir [10, s. 1-3]. Məmmədli Sidqi bu əsərdə məktəblilərin istirahət günlərinin səmərəli təşkili barədə tövsiyələrini müvafiq təsvir və təhkiyənin imkanları vasitəsi ilə əks etdirmişdir. Bəllidir ki, o dövrdə hər həftənin cümə günü istirahət üçün nəzərdə tutulurdu. O cümlədən həmin gün məktəblərdə

də dərs olmurdu. "Cümə günləri" hekayəsinin əvvəlində Məmmədəli Sidqi istirahət gününün mahiyyətinə toxunaraq yazır: "...Bu istirahət dediyimiz də ondan ibarət deyildir ki, insan bu bir günü səhərdən axşama qədər boş və bیکar gəzib, heç bir iş görməsin və bunun da adını istirahət qoysun. Xeyir! Bəlkə, iş günlərində macal edib görə bilmədiyi bir para işləri həmin bu tətil günündə görməlidir".

Məmmədəli Sidqinin "Cümə günləri" hekayəsi iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə tənbel, səhlənkar uşaqların istirahət gününə yanaşmasındakı qüsurlar özünün bədii ifadəsini tapmışdır. Müəllif yazır: "Çox vaxt bu tövr şagirdlər axşam yatanda da: "Sabah cümədir", "Çox yatacağam", – deyib yatarlar". Yazıçı yumoristik tərzdə təsvir edir ki, çox yatmaq istəyən belə uşaqlar istirahət günlərində sübh erkən oyanar, nə qədər çalışsalar da yenidən yuxuya gedə bilməzlər. Hekayənin ikinci bölümündə müəllif diqqəti fəal, işgüzar, məsuliyyətli şagirdlərə yönəldir, onların davranışını təqdir edir, "Cümə günü şagirdlərin vəzifəsi nədir və nəyə məşğul olmalıdırlar?" – sualına cavabı Mahmud adlı nümunəvi bir məktəblinin istirahət gününü necə səmərəli keçirməsi timsalında təsvir sferasına gətirir. Mahmud hər gün səhər tezdən durduğu kimi, cümə günü də vaxtında yuxudan oyanır, əl-üzünü yuyub yemək yeyir, ev işlərində valideynlərinə köməklik göstərir. Sonra saçını vurdurur, hamama gedir. Qayıdandan sonra atasından izn alıb xəstə qohumlarına baş çəkən Mahmud sonra məktəb yoldaşları ilə şəhərin təmiz və salamat yerlərini gəzməyə çıxır. Bir qədər gəzəndən sonra bazardan özünə lazım olan şeyləri alıb, yoldaşları ilə xudahafizləşərək evə dönür. "Evlərinə qayıdıb, sabahın dərslərini hazırlamağa başladılar. Dərslərini hazırlayandan sonra qalan vaxtını boş və bیکar keçirməyib, özgə bir ev işinə və ya kitab mütaliəsinə məşğul olardı".

Beləliklə, əsl şagird istirahət günü təmizliyə də, ev işlərinə də, gəzməyə də, dincəlməyə də, dərslərə hazırlaşmağa da, əlavə mütaliyəyə də vaxt ayırmalıdır. Əsər müəllifin üslubuna uyğun olaraq təhkiyənin məntiqi yekunu kimi üzə çıxan müvafiq tövsiyələrin ümumiləşdirilməsi ilə başa çatır: "İmdi ümidvar oluram ki, hamı məktəb şagirdləri Mahmuddan ibrət alıb, cümə gününün vəzifələrini yerinə yetirməyə çalışacaqdılar. Beləliklə, ömürlərinin qədr və qiymətini anlayıb, vaxtlarını boş və bihudə yerə sərf etməyəcəkdirlər. Yaşasın çalışqan şagirdlər! Var olsun işləyən uşaqlar!".

Məmmədəli Sidqinin hekayələri ilə ətraflı tanışlıq göstərir ki, bu nümunələrin hər biri dərin müşahidələr əsasında qələmə alınmışdır. Aşkar hiss olunur ki, müəllim-yazıçı M.Ə.Sidqi uşaq psixologiyasına yaxşı bələddir. Əsərlər həcmcə böyük deyil, kiçik həcmli portret-hekayə sayıla bilər. Müəllif geniş süjet qurmağa lüzum duymamış, şagirdlərin təlim-tərbiyəsi ilə əlaqədar fikirlərini, oxuculara çatdırmaq istədiyi nəcib əxlaqi-didaktik tövsiyələri təsvir predmeti kimi seçdiyi hər hansı obrazın hərəkət və davranışları timsalında ümumiləşdirməyə üstünlük vermiş, yaxşılıq təqdir, pisləri tənqid etmiş, hər bir hekayənin sonunda əsas ideyanı məxsusi vurğulamışdır. Hekayələrin əksəriyyəti bilavasitə müəllif təhkiyəsi üzərində qurulub. Yalnız "Çalışqan məktəb şagirdi dilindən" adlı əsərdə təhkiyəçi əsərin əsas obrazı olan məktəblidir.

Faktlar göstərir ki, "Məktəb" jurnalı, o sıradan M.Ə.Sidqinin dərgidəki əsərləri maraqla qarşılanmış, o cümlədən Naxçıvanda da oxunmuşdur. O illərdə mətbuatda müxtəlif yazılarla çıxış edən İbrahim Cəlilzadə 1914-cü ildə Ordubaddan M.Ə. Sidqiyə göndərdiyi bir məktubda yazırdı: "Və "Məktəb" məcmuəsində yenə Sizin məqalənizi (*pədaqoji hekayəni* – H.H.) bir neçə günlər əqdəm oxudum. Hədiyyə bir neçə nömrə göndərmişdilər" [12, s. 403]. İ.Cəlilzadə M.Ə.Sidqiyə həmin ildə yazdığı digər məktubunda isə Ordubadda mətbuat yayımı ilə məşğul olan Mehdi adlı şəxsin "üç cild "Məktəb" məcmuəsi gətirdiyini" nəzərə çatdırmışdır [12, s. 401].

Məmmədəli Sidqi Səfərovun uşaqlar üçün yazdığı maarifçi hekayələr indi də özünün tərbiyəvi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynli S. "Dəbistan" və "Məktəb" jurnallarında xalq maarifi və təlim-tərbiyə məsələləri. Bakı: Maarif, 1995, 48 s.
2. Həşimli H.M. Naxçıvanlı yazıçılar və "Məktəb" jurnalı. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 144 s.
3. Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
4. Müəllim M.Ə.Sidqi. Məktəbə gec gələn şagird. "Məktəb" jur., Bakı, 22 fevral 1914, №4, s. 52-53.
5. Müəllim M.Ə.Sidqi. Bədnəfs uşaq. "Məktəb" jur., 15 may 1914, №11, s. 165-166.
6. Müəllim Məmmədəli Sidqi. Çalışqan məktəb şagirdi dilindən. "Məktəb" jur., 20 sentyabr 1914, №13, s. 193-195.
7. Müəllim Məmmədəli Sidqi. Dərsə həvəsi olmayan şagird. "Məktəb" jur., 21 oktyabr 1914, №15, s. 227-229.
8. Müəllim Məmmədəli Sidqi. Bu da bir pis şagird. "Məktəb" jur., 5 noyabr 1914, №16, s. 244-246.
9. Müəllim M.Ə.Sidqi. Mütaliə sevən Əhməd. "Məktəb" jur., 12 dekabr 1914, №19, s. 290-292.
10. Müəllim M.Ə.Sidqi. Cümə günləri. "Məktəb" jur., 7 yanvar 1915, №1, s. 1-3.
11. Sidqi M.T. Əsərləri (toplayan, tərtib edən və müqəddimənin müəllifi akad. İ.Ə. Həbibbəyli). Bakı: Çapıoğlu, 2004, 280 s.
12. Səmədova N. Məmmədəli Sidqinin şəxsi fondu. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 747 s.

**AMEA Naxçıvan Bölməsi,
filologiya elmləri doktoru, professor
e-mail: huseyn.hashimli@mail.ru*

Hüseyn Hashimli

Mammadali Sidki and "Mekteb" ("School") magazine

The magazine "Mekteb" ("School") takes an important place in the history of Azerbaijan children's press. The magazine "Mekteb" ("School") was published during the years of 1911/1920 in Baku. This magazine also contains Mammadali Sidki's works for children. Mammadali Sidki (1888-1956) is one of the most prominent representatives of the Azerbaijani literature of XX century. Mammadali Sidki takes an important place in the history of Azerbaijan literature. Mammadali Sidki is one of the most prominent enlightened realism of the Azerbaijani literature of XX century. His prose is rich with deep humanistic senses and qualities. The article has been dedicated to the prose for children of Mammadali Sidki. In this paper attention is directed to the various phase's of literary activities of Mammadali Sidki in the years 1914-1915. There have been analyzed characteristic works, published in the magazine "Mekteb" ("School"), their ideological-literary features have been clarified. There are have been tells opinions about his poetic style and on the examples of verse are exposed main features of his writer.

Keywords: *Azerbaijan literature, Nakhchivan literary environment, children's literature, prose, Mammadali Sidki, "Mekteb" ("School") magazine.*

Гусейн Гашимли

Мамедали Сидки и журнал «Мектеб» («Школа»)

Журнал «Мектеб» (Школа) занимает значительное место в истории азербайджанской детской прессы. Он издавался в Баку в 1911/1920-ых годах. В журнале также опубликованы рассказы писателя Мамедали Сидки для детей. Статья посвящена творчеству забытого литератора Мамедали Сидки Сафарова (1888-1956). Мамедали Сидки занимает значительное место в истории азербайджанской литературы. Он является одним из выдающихся представителей азербайджанской просветительской литературы двадцатого века. Его проза пронизана гуманизмом, глубокими чувствами. В статье впервые в литературоведении исследуются педагогические рассказы Мамедали Сидки Сафарова, написанные для детей в 1914-1915-ые годы. В работе анализируются характерные произведения писателя, опубликованные в журнале «Мектеб» (Школа). Выявляются их идейно-художественные особенности. Здесь высказываются мнения о художественном стиле писателя, а также выявляются главные особенности его прозы и сделаны некоторые вводы.

Ключевые слова: *Азербайджанская литература, Нахчыванская литературная среда, детская литература, проза, Мамедали Сидки, журнал «Мектеб» («Школа»).*

Daxilolma tarixi: İlkin variant: 24.02.2020

Son variant: 14.03.2020